

Univerzita Palackého v Olomouci

Filozofická fakulta

**Hledání nulového znaku ve dvou
konceptech popisu gramatického
systému českého slovesa**

Bakalářská diplomová práce

Autor: Nela Urbaniková

Vedoucí práce: prof. PhDr. Jan Kořenský, DrSc.

Obor: Česká filologie se zaměřením na
editorskou práci ve sdělovacích prostředcích

Olomouc 2011

Čestně prohlašuji, že předkládaná bakalářská diplomová práce
je dílem jen a pouze mým.

.....

Poděkování

Děkuji prof. PhDr. Janu Kořenskému, DrSc. za zprostředkování Romportlovy „posedlosti morfémy“.

Obsah

Úvod	5
1. Metoda morfémové segmentace	8
1.1 Morfém v pojetí Mluvnicka češtiny, 1.2 Morfém v pojetí Simeona Romportla, 1.2.1 Vztahy mezi morfémy, morfém jako vztah, 1.2.2 Slovo a slovní tvar, 1.3 Stromy, 1.4 Segmentace v Mluvnici češtiny, 1.4.1 Segmentace, 1.4.2 Hierarchizace, 1.5 Segmentace podle Simeona Romportla, 1.5.1 Segmentace, 1.5.2 Hierarchizace v přístupu Simeona Romportla, 1.6 Návrhy na změny, 1.7 Principy morfémové analýzy, 1.8 Kritika M. Komárka a návrh pravidla na přiřazování kmenotvorných přípon, 1.9 Kmeny, 1.10 Kompetence a odpovědnost, 1.10.1 Kompetence, 1.10.2 Odpovědnost	
2. Analýza konceptu nulového znaku ve vztahu k tzv. gramatickému významu	25
2.1 Nulový znak v koncepcích Mluvnicka češtiny a Simeona Romportla, 2.2 Vertikální a horizontální paradigmatica, 2.2.1 Funkce, 2.2.2 Systémový izomorfismus vs. znaková symetrie, 2.2.3 Zdánlivá protichůdnost přístupů Mluvnicka češtiny a Simeona Romportla, 2.3 Kmen, 2.4 Argument znakem, 2.5 Argument kompetencí a odpovědností, 2.6 Nulové séma	
3. Hodnocení popisu slovnědruhovkategorie slovesa u Simeona Romportla a Mluvnicka češtiny s ohledem na koncept nulového znaku	36
3.1 Znakovost jako východisko, 3.2 Nulový morfém, 3.3 Kmenotvorná přípona, 3.4 Dělení, jednotky, hierarchizace, 3.5 Směšování morfémové segmentace a slovotvorné analýzy, 3.6 Další rozdíly	

4. Analogie u ostatních slovních druhů, rovin a další výhledy	41
4.1 Inspirace pro příští práci, 4.2 Vlastní návrhy,	
4.3 Analogie u dalších rovin jazyka, 4.4 Výhledy	
Závěr	44
Literatura	45
Resumé	47

Úvod

Cíle této práce jsou tři. Prvním, nejdůležitějším z nich je rehabilitace gramatického popisu Simeona Romportla, mimo jiné autora monografie *Struktura gramatické složky slovesných tvarů určitých v češtině*, již se ve své době nedostalo recenze v odborných periodících. Bez větších ohlasů tak zapadla úctyhodná práce, charakteristická precizním zvládnutím vybraného materiálu, důsledně dodržující hranice vytyčeného prostoru výkladu. Tímto prostorem se pro Simeona Romportla stalo znakové nahlížení na jednotky elementární i komplexní a především jejich vztahy. V souhlase s Trnkou (viz Trnka, 1948) však lze konstatovat, že myšlenková struktura doby nebyla Romportlovi nakloněna, a proto se tento stav budu snažit prostřednictvím jednotlivých kapitol této práce změnit.

Nebudu ve své práci hodnotit teoretické výtěžky zmiňované monografie ani s nimi dále nakládat (ač Romportla dovedly až k typologii již zmíněných vztahů), zaměřím se na metody, definice, kritéria v ní použitá, do jisté míry pokroková. Především v specificky relačním přistupování k jazyku tkví modernost a podnětnost Romportlova konceptu pro další jeho rozvíjení. Přisuzuji tedy monografii *Struktura gramatické složky slovesných tvarů určitých v češtině* potenciál k vytvoření nového, dynamického popisu jazyka.

Druhým úkolem bude komparace (v menší míře) a kritika monografie Simeona Romportla s odpovídajícími částmi *Mluvnice češtiny, 2. Tvarosloví* autorského kolektivu reprezentovaného editory Miroslavem Komárkem, Janem Kořenským, Janem Petrem a Jarmilou Veselkovou, a to vždy s ohledem na koncept nulového znaku, jehož ne/přítomnost, ne/potřeba jeho zavedení v popisech jazyka je hlavní otázkou této práce.

Přijímám přitom koncepty Simeona Romportla a implicitně jimi nahlížím na problematiku, i v *Mluvnici češtiny*. Jestliže se domnívám, že toto nahlížení je vysoce vázané na specifika

Romportlovy práce, tam explicitně vysvětlují. Exemplifikaci volím minimálně, poněvadž soudím, že v monografii *Struktura gramatické složky slovesných tvarů určitých v češtině* je práci s materiálem věnováno dostatečný, až vyčerpávající prostor (viz Romportl, 1970, s. 82-122). Pokud volím vysvětlení „Mluvnici češtiny“, jasně to signalizují. V případě, že nacházím nedostatky v pojetí Simeona Romportla, konceptuálně jej rozšiřuji v elegantnější systémové řešení.

Srovnávaným materiálem budou podle zaměření Romportlovy práce u obou přístupů slovesné tvary určité od sloves nedokonavých (vyznačují se největší typologickou rozmanitostí), zejména jejich gramatická část, a to z toho důvodu, že *„v systému jazyka existuje prozatím jen jediná oblast, ve které můžeme všechny složky signifié definovat spolehlivě a vyčerpávajícím způsobem, oblast gramatické morfologie.“* (viz Romportl, 1970, s. 5).

Tento úkol by měly postihnout první dvě kapitoly, *Metoda morfémové segmentace* a *Analýza konceptu nulového znaku ve vztahu k tzv. gramatickému významu*. Bude nutné, dříve než přikročím k argumentaci a posléze konstatování ne/adekvátnosti zavedení nulového znaku, stanovit nejdříve pojetí a definice morfému a kritéria metody morfémové segmentace u obou přístupů.

Třetím, posledním úkolem bude pokusit se dále na základě takto získaných poznatků o formulaci kritérií popisu jazyka, který bude schopen všeobecného užití, bude bezrozporně vycházet z předem daných předpokladů (základním pro mě bude již zmíněný předpoklad znakovosti) a co nejjednodušším a nejmýstižnějším způsobem uchopí jazykovou podstatu. Primární pro mě přitom bude zodpovězení otázky, zda k tomu popis jazyka skutečně potřebuje zavedení nulového znaku.

Tomuto účelu poslouží třetí a čtvrtá kapitola, *Hodnocení popisu slovnědruhové kategorie slovesa u Simeona Romportla a Mluvnice češtiny s ohledem na koncept nulového znaku a Analogie u dalších slovních druhů, rovin a další výhledy*,

v nichž shrnu výsledky komparace přístupů Mluvnické češtiny a již zmíněné Romportlové monografie a konstatuji, který z obou přístupů se jeví jako vhodnější.

Budu se také snažit formulovat a napravit případné kontradikce a nedůslednosti u tohoto přístupu tak, aby dodržel všechny své stanovené předpoklady a mohl se stát východiskem pro stanovení kritérií nového, dynamického popisu jazyka, o což se také chci na závěr této práce pokusit.

1. Metoda morfémové segmentace

Abych mohla přistoupit k segmentaci slovního tvaru slovesa na morfémy a následně se zabývat analýzou komplexnosti gramatických popisů/jejich modelační mohutnosti, je nutné nejprve vyložit, jak přístupy Simeona Romportla v monografii *Struktura gramatické složky slovesných tvarů určitých v češtině* (1970) a *Mluvnice češtiny, 2. Tvarosloví* (1986) morfém definují, jak na něj nazírají a do jakých kontextů ho zasazují.

Budu přitom nakládat s *Mluvnici češtiny, 2. Tvarosloví*, jako uznávanou platformou českého tvarového systému. Pokusím se nejprve o komparaci a posléze podrobím její přístup kritice vzhledem k přístupu koncepce Simeona Romportla,¹ popíšu, který z nich je schopen výstižněji a přitom co nejjednodušším způsobem zachytit jazykovou realitu ve vší dynamice a celosti.

V této souvislosti se budu snažit reflektovat, že jde o rozdílné přístupy k jazyku, rozlišovat tedy případy, kdy je *Mluvnice češtiny* v kontradikci v rámci svého vlastního pojetí a kdy rozpory s přesahem k Simeonu Romportlovi spatřuji já, což jistě *Mluvnici češtiny* nelze vyčítat vzhledem k již zmíněnému uvědomování si rozdílnosti přístupů (pohlížení na *Mluvnici češtiny* zorným úhlem koncepce Simeona Romportla jsem si vědoma, považuji jej však za přínosné z hlediska posouzení obou popisů). Také je třeba mít na paměti specifika tzv. akademické mluvnice, v soulase s Horálkovým článkem *Sémantika a gramatika* (1975, s. 81), v němž za hlavní takové specifikum považuje „neusilování o uplatnění nově vytvářených teorií, ale klade (akademická mluvnice) důraz na zjištění existující normy i na kodifikaci. (...) Opírá se především

---

¹ Uvědomuji si přitom možnost ahistorického vyznění, proto zdůrazňuji posloupnost dat vydání ve směru *Mluvnice češtiny* → *Struktura gramatické složky slovesných tvarů určitých v češtině*. Důvodem k tomuto mému přístupu je jednak mé přiklonění se ke koncepci Simeona Romportla, ale také již v úvodu zmíněná mnou cítěná potřeba jeho rehabilitace.

o ty výsledky moderního jazykovědného výzkumu, jež již byly nějakým způsobem ověřeny." Mluvnici češtiny, 2. Tvarosloví nelze také pouze jednoduše vyjmát z kontextu, který je tvořen její příslušností k třísvazkovému komplexu a zdůrazňováním sepětí syntaxe a morfologie. Východiskem je sémantika věty. Je tedy třeba vyvarovat se nekorektní kritiky způsobené zanedbáním toho.

Vzhledem k rozsahu materiálu, který Romportl pro svou práci použil, zvolil pouze třídu slovesných tvarů určitých od sloves nedokonavých jakožto bezpříznakových tvarů s největší možnou strukturní rozmanitostí, reálně disponující v kategorii času všemi myslitelnými významy,² tedy de facto zahrnující v sobě problematiku tvarů sloves dokonavých,³ budeme zohledňovat i v Mluvnici češtiny pouze odpovídající oddíl, zabývající se morfemickou strukturou sloves.

1.1 Morfém v pojetí Mluvnice češtiny

V Mluvnici češtiny je morfém pojímán jako lineární konstituent⁴ tradičně chápané základní jednotky morfologie – slova, přičemž se rozlišuje systémové slovo languové a reálně vyčlenitelné slovo parolové. Jestliže podléhá tzv. langue-parolové hypotéze (viz F. de Saussure) konstrukt, musí jí nutně podléhat i jeho konstituenty. Morfém jako takový definován jasně není. Mluvnice češtiny se tedy snaží prostřednictvím systémových jednotek/konstruků/slov, popsat v duchu strukturalismu jazykovou realitu prostřednictvím

---

² Dokonavá slovesa nedisponují tzv. aktuálním prezentem.

³ V případě tvoření indikativu futura z tvarů sloves nedokonavých pomocí předpony po-/pů-, se nemění vid slovesa. Tento případ Romportl nezmiňuje, řešení je však snadno představitelné. Předpona po-/pů- je kompetentní vyjádřit a změnit tak gramatický význam komplexního slovesného tvaru, konkrétně změnit význam v kategorii času, za niž také převezme odpovědnost, bude tedy hodnocena jako gramatický morfém a zohledněna ve schématu.

⁴ Pojmy konstrukt a konstituent přebírám kvůli dalšímu lexikostatistickému nakládání s nasegmentovanými morfémy z teorie lexikostatistického matematickolingvistického Menzerath-Altmanova zákona.

přímých referencí. Na slovo je pak pohlíženo optikou označujícího/výrazu.⁵

1.2 Morfém v pojetí Simeona Romportla

1.2.1 Vztahy mezi morfémy, morfém jako vztah

Morfém, tak jak ho pojímá Romportl, je bezprostředně (není tedy na rovině morfologické konstituentem žádné hierarchicky vyšší jednotky) elementární jednotkou znakové povahy (viz F. de Saussure), vyjadřující vztah mezi označujícím a označovaným, invarianty výrazu a invarianty významu. Není možné zde tedy ani pro kontradikční zjednodušení mluvit pouze o přístupu založeném na sémantice znaku, nýbrž je nutné důsledně lpět na Romportlově chápání vztahovosti, interakcích mezi komponenty výrazu a komponenty významu/sématy^{6,7}. Toto Romportlovo chápání složitosti vztahů, jakožto vztahů logických, vztahů vzájemné implikace, dokládají již jeho starší práce, v nichž nacházíme základní myšlenky, které mu dovolily pracovat s jazykovými jednotkami relačně, viz Romportl, 1978, např. používání indukční metody práce a potřeba co největšího abstrahování k obecným významům⁸, jako předznamenání budoucí definice a segmentace morfému na základě pojetí vztahu jakožto změny/restrikce na významové stránce. Vztah je už zde, v článku Kategorie vztahu v jazyce a

---

⁵ Tomu napovídá název oddílu Formální tvarosloví. Oddíl Funkční tvarosloví ho ve smyslu Romportlově však doplňuje jen nepatrně, v součinnosti oba oddíly nejsou schopny podat komplexní obraz vztahů mezi výrazem a významem morfémů, natož vztahů mezi významy jednotlivých morfémů. Romportlův přístup postupuje přitom jaksi přímo, forma - význam, Mluvnice češtiny jako by toto schéma rozšiřuje forma - funkce - význam.

V další analýze se již nebudu snažit o sloučení těchto dvou oddílů, naopak budu pojímat oddíl Formální tvarosloví jako „jiný“ přístup k jazyku.

⁶ Sémata zde chápu jako ty části významu morfému v rámci kategorie, k jejichž vyjádření má kompetenci, v rámci komplexního tvaru se tato sémata vždy neuplatňují všechna, pouze ta, která nesou v komplexním tvaru skutečně odpovědnost.

⁷ V Mluvnici češtiny vše naznačuje tomu, jak se budu dále v textu zaobírat, že se Romportlovo výraz/morfém - význam/séma modifikuje na výraz/morfém - význam/kategorie.

⁸ Tyto významy jsou však oproti Mluvnici češtiny konstrukční, neodkazují přímo k objektivní realitě, ale mají pouze kategoriální charakter, což považují za odpovídající vzhledem k cíli - vyjadřování gramatických významů. I Mluvnice češtiny však liší gramatickou část, domnívám se tedy, že by bylo možné v souladu s tím užít takto kategorizovaných významů.

jazykovědě, pro něj stav, kdy změna postihne všechny (dvě = dvojčlenný výrokovitý funkční, do vztahů vstupují vždy dvě složky, mezi nimiž je logický operátor implikace, v Romportl, 1970, pak již oboustranná; zmiňuje také relaci vyjádřenou např. i prostým či předložkovým pádem), co nejmenší složky nesoucí význam, vztah dvou morfémů.

V Romportl, 1969, s. 41 se vyjadřuje k langue-parolové hypotéze: „Každá znaková jednotka, ať elementární, ať komplexní, slouží v podstatě k tomu, aby vytrhovala z languových souvislostí určité množiny figur významu (a spojením s figurami výrazu je činila transportabilními).“ Tvrdí tedy, že jednotky znakové povahy jsou přemístitelné (bude to zde chápat jako schopné záměny/vypuštění), v součinnosti s Romportl, 1970 (hypoteticky) tehdy, kdy se ze systému možných reálných vztahů, všech významových kompetencí vytrhne takový význam/vezme celý, jež je přiřazený morfém v konkrétním tvaru odpovědný vyjadřovat, a tak vstupuje do interakce s dalšími jednotkami. Interpretuji tedy Romportlova kompetenční schémata jako languová, odpovědnostní jako parolová.

Již v článku Syntagmatické vztahy v plánu signifié (1969, s. 43) také předznamenává otázku, zda působ, jakým gramatickým morfém, když vstupuje jako konstituent do vztahů v rámci komplexního znaku, to, jak se projevuje, která sémata z obecného významu uplatňuje, je vlastnost této složky, nebo vlastnost struktury tohoto komplexního slovního tvaru. Romportl se domnívá, přestože ani druhou možnost nehodnotí jako nemožnou, že lze tyto vlastnosti do složek komplexního znaku promítnout z důvodu konstantnosti těchto vlastností pro dvojice morfémů. Morfémy, jestliže spolu vstupují do vztahů, se vyznačují stejným chováním v jakémkoliv kontextu. Volněji parafrázováno, jde podle Romportla o realizaci latentní potence znakových jednotek, která se uskutečňuje díky vlivu vlastností struktur komplexního znaku, jež se opět mohou konstruovat jedině díky zmíněným latentním potencím znakových

jednotek. Tím se zároveň tyto jednotky specializují. Realizaci této latentní potence (ve vlastní interpretaci jako kompetence gramatických morfémů) zasazuje do oblasti languové, nikoliv parolové, což ale zásadním způsobem neodpovídá interpretaci, kterou jsem vyslovila výše v textu, konkrétní realizace, odpovědnostního schématu, jako parolového, tedy upřednostňování pojmání způsobu, jakým se významová invarianta znakové jednotky uplatňuje, vstupuje li jako složka do vztahů komplexního znaku jako inherentní vlastnosti struktury příslušného slovního tvaru. Přestože se v řešení této otázky se Simeonem Romportlem rozcháším, nejde o problém, který je v rozporu s fundamenty jeho teorie.

1.2.2 Slovo a slovní tvar

Za základní jednotku znakové povahy a morfologie tedy Romportl v práci *Struktura gramatické složky slovesných tvarů* určitých v češtině považuje morfém, místo slova užívá důsledně pojmu komplexní jednotka/komplexní znak, což přímo odkazuje na již zmíněnou složenost, vztahovost. Dvojice pojmů elementární jednotka/znak a komplexní jednotka/znak mě opětovně přivádí k chápání této hierarchie ve smyslu konstituent - konstrukt. Pojem slovo Romportl kritizuje jako nedostatečně vymezený, argumentuje např. případy analytických slovesných tvarů, kdy slovo jako jednotka ztrácí v rámci morfologie smysl. Volí raději označení slovní tvar, komplex všech morfémů daného slovesa, které, oproti *Mluvnici češtiny*, také jako komplex do analýzy vstupují. I z tohoto důvodu možnosti podrobit segmentaci a morfémové analýze všechny složky/„slova“ i analytického slovního tvaru přímo a současně, se zdá být Romportlův přístup intuitivnější a celistvější, bez jakýchkoliv mezistupňů přiřazování sobě podobných podparadigmata. Slova⁹ Romportl sice užívá v první fázi před samotnou segmentací na morfémy, ale pouze jako pomůcku sloužící k pochopení segmentace, analogicky k morfémům a

---

⁹ Ve smyslu „od mezery k mezeře“.

k práci s nimi. To mu dovoluje na dvou různých úrovních vysvětlit nezbytnost např. tzv. zfunkčněního pořadí morfémů ve schématech, které je na úrovni slova dáno tzv. normalizovanou podobou slovního tvaru, kdy při správném pořadí slov (které respektuje princip možný pojmenovat „zachování významu do poslední možné chvíle“) v analytických tvarech slovesa můžeme odzadu odebírat vždy po jednom slově a sledovat změny na významové složce (zůstává vždy reálně existující slovní tvar), až dosáhneme tzv. tvaru minimálního, který již nedovoluje při zachování reprezentace (po odebrání by tvar již nic nevyjadřoval) tvaru nic dalšího odejmout. Dovoluje mu to také sledovat různé typy změn - změnu vyvolanou substitucí, počtem slov v tvaru - a jejich významových důsledků.

1.3 Stromy

Práce s materiálem slov, paralelou morfémů,¹⁰ mu umožňuje stvořit tzv. stromy, reprezentující množinu modelových slov, poté i morfémů, jako schůdné možnosti zobrazení do roviny všech možných slovních tvarů, a to i analytických. V těchto stromech lze snadno vyčítat tzv. minimální tvar, počet slov/morfémů, možnost substitucí na koncovém uzlu a reálných kombinací¹¹ se změnami na významové složce, které tyto operace provázejí. Ve stromech však Romportl nejen nevidí možnost, jak vyjádřit vztahy mezi sématy¹² morfémů, ale ani jak je použít při zkoumání sémantické struktury tvarů. Tyto však, alespoň částečně, vyjádřeny jsou. Ve stromu komplexního slovního tvaru

---

¹⁰ Stejným způsobem jako stromy jednotlivých slov (od mezery k mezeře) analytických slovních tvarů poté Romportl tvoří stromy modelových morfémů.

¹¹ Tato funkce stromu připomíná generativní postupy, bylo by zajímavé posoudit, do jaké míry lze předvídat, který morfém může následovat, v souvislosti s tím, že morfémy mají mezi sebou stejné vztahy, ať se vyskytují v kterékoliv distribuci. O klasifikaci morfémů z hlediska pravděpodobnosti výskytu jednotlivých morfémů v různých pozicích, pravděpodobnost výskytu jejich různých kombinací, atd. se u nás snaží E. Slavičková (1975)

¹² Pojem séma přebírá Romportl od Skaličky, viz Romportl, 1970, s. 11 a Skalička, 2004, s. 99, 179-189, kdy „morfém = séma nebo spojení sémat, které jsou totálně nebo s pomocí jiných morfémů vyjádřena nepřerušenou řadou fonémů. (...) Morfém má základ formální, séma má základ významový. Morfém, obsahuje-li více sémat, podobá se homonymickému svazku.“

totiž můžeme pozorovat změny, které se dějí na významové stránce tvarů po odebrání, pokud je možné, tj. nenaruší lexikální část¹³, nebo substituci, a to alespoň na úrovni kategorií. Stromy sice nemohou, jak poznamenává Romportl, vyjadřovat význam jednotlivých morfémů a jejich podíl na významu celého tvaru, ale tvrzení, že strom reprezentuje pouze některé vlastnosti výrazové stránky tvarů a není schopen odrážet sémantickou strukturu tvarů, není pro mě tak úplně pravdivé. Stromy obsahují i mnohé cenné informace a podněty pro další uvažování o sémantických složkách apod.

1.4 Segmentace v Mluvnici češtiny

1.4.1 Segmentace

Předstupněm pro vyčleňování jednotlivých morfémů je v Mluvnici češtiny rozdělení languového slovního tvaru, disponujícího stránkou výrazovou a stránkou významovou, na část lexikální, která je determinována složkou gramatickou (viz Mluvnice češtiny, s. 254). Explicitně vyjádřený předpoklad znakovosti slovního tvaru, tedy i jeho konstituentů, je však v Mluvnici češtiny dále opomíjen. S touto daností dále Mluvnice češtiny nepracuje, směr znakového nazírání od výrazu k významu se omezuje na precizní analýzu výrazové stránky, jejichž částem, ať při výše zmíněném dělení na složku lexikální a gramatickou, nebo při morfemické segmentaci, přiznává funkce.

Část lexikální, tvarotvorný základ, poté vstupuje do další fáze, kde se dělí na předponu (je li realizována) a kořen. Taktéž část gramatická, tvarotvorný formant, jenž je tvořen kmenotvornou příponou (i složenou) a koncovkou (pádovou, osobní, infinitivní¹⁴). Kmenotvorná přípona je pak taková složka slovního tvaru, která kořen rozšiřuje (pokud ho přesahuje) v kmen (pokud ne, je nulová). Počítá se s ní jako

---

¹³ K dělení slovního tvaru na část lexikální a část gramatickou viz dále v textu.

¹⁴ Zde lze Mluvnici češtiny přiznat přihlídnutí k vyjadřování významu daného výrazu.

se součástí tvarotvorného formantu.¹⁵ Podle Mluvnice češtiny lze tedy dělit slovní tvar i na kmen a koncovku, přičemž kmenotvorná přípona se jako tzv. konektém (viz Mluvnice češtiny, s. 256): „*může těsněji spínat jak se základem, tak s koncovkou*“¹⁶, k čemuž ale nedochází na hierarchicky stejných úrovních dělení slovního tvaru.

Na této úrovni segmentace je možné tedy mluvit o morfémech, ač, jak jsem již zmínila, definice morfému, kritéria, jaká musí segment splňovat, aby ho bylo možné nazvat morfémem, to, jak ho třeba i intuitivně poznat, chybí. K morfematické analýze slovního tvaru podle Mluvnice češtiny je nutno přistupovat s již dřívější znalostí paradigmaticky slovesa, dokonce se znalostí podoby samotných morfémů, které mohou být i nulové, tedy abstraktní a neintuitivní, splňující zásady systémového paralelismu. Nejsou předem daná žádná závazná pravidla k jejich rozlišení.

1.4.2 Hierarchizace

Jelikož v rámci morfematické analýzy u Simeona Romportla bude důležitou poznámkou, jak nakládá, respektive nenakládá, s hierarchickými vztahy mezi složkami/konstituenty/morfémy, je třeba všimnout si toho i u Mluvnice češtiny. Jak jsem již pojednala, pro Mluvnici češtiny je příznačné popisné přistupování k výrazové složce znaku, jeho postupné dělení na různých úrovních, několikasťupňové, od slovního tvaru k jednotlivým morfémům (nelze zde jednoduše říci od bezprostředních složek ke konstrukcím, za bezprostřední složku, přestože složenou z morfémů, považuje Mluvnice češtiny v rámci morfologie slovo). Romportl tento postup nazývá „*atomizací (byť postupnou) výrazu na rovnocenné díly*“¹⁷, (viz Romportl, 1970, s. 36).

---

¹⁵ Ve smyslu Romportl, 1970 by měla být gramatickým morfémem, což, jak dále dokážu, vždy není.

¹⁶ Proti tomuto vymezení je možné argumentovat Komárkem viz dále v textu.

¹⁷ V rámci paradigmatu. Viz definice morfému (Komárek, 2006, s. 98): „*Morfémy jsou elementární znaky jazyka, vydělitelné konfrontací různých kombinací, ve kterých se vyskytují (opakuji).*“

Hierarchické vztahy mezi díly (rovnocennými v rámci paradigmat) jsou pak vždy reflektovanou součástí povědomí o nich. Neznamená to ale, že tato povědomí Mluvnice češtiny poté nějak dynamicky uplatňuje, nýbrž že je si vědoma existence hierarchické struktury, příslušnosti morfémů k hierarchicky vyššímu komponentu.

1.5 Segmentace podle Simeona Romportla

1.5.1 Segmentace

I v případě segmentace u Simeona Romportla dochází k dělení slovního tvaru na část lexikální a gramatickou. I při této nejhrubší segmentaci však reflektuje jeho znakovost: část lexikální a gramatická jsou pro něj složky významu, které se do výrazové stránky promítají čarou oddělující výraz odpovědný¹⁸ za část lexikální od výrazu odpovědného za část gramatickou. Zajímavé závěry dovolila Romportlova již zmíněná analýza analytického slovního tvaru, všech jeho částí, dohromady. Romportl explikuje nemožnost případu překrývání dělicí čáry s hranicí slov¹⁹ jednotlivých částí analytického slovního tvaru (viz Romportl, 1970, s. 26).

Problematicky se pak jeví další ne/dělení, ne/zavádění pojmů v druhé kapitole Romportlovy monografie. Např. problematika kmene, kmenotvorné přípony není uvozena jejich definováním. V této jeho kapitole zabývající se morfémovou segmentací gramatické části tvaru dochází k míšení jeho jinak čistého přístupu²⁰ (induktivní přístup k morfémům, definici a vydělování morfémů, nereflektování hierarchizace) s přístupem popisným (potřeba vydělování kmenotvorných přípon, kmene, koncovky na základě dedukce, ve smyslu segmentace

---

¹⁸ O odpovědnosti dále v textu.

¹⁹ Ve smyslu Mluvnice češtiny.

²⁰ V ostatních kapitolách práce Romportl buď nepracuje s pojmy jako kmenotvorná přípona vůbec, nebo s nimi pracuje, ale v jiném významu než Mluvnice češtiny, např. kmen (už viz Romportl, 1970, s. 27). Ústředními se pro něj stávají gramatické morfémy, které nepotřebuje při analýze podobně pojmenovávat.

kmen -koncovka u Mluvnicke češtiny)²¹, který však dále odmítá (viz. Romportl, 1970, s. 36) z důvodů, kterými se budu zabývat dále.

1.5.2 Hierarchizace v přístupu Simeona Romportla

Zde, v souvislosti s touto nejednoznačností, zmíním otázku hierarchizace. Tyto mezilehlé strukturní vztahy (viz. Romportl, 1970, s. 7) Romportl pomíjí v souhlase se svým pojetím proto, že nepotřebuje jednotlivé morfémy, jakožto elementární znaky vstupující spolu na významové úrovni do vztahů, přiřazovat k úrovni výše vyčlenitelné části slovního tvaru. Významy morfémů spolu do těchto vztahů vstupují přímo na nejnižší úrovni segmentace a to vždy, pokud je naplněna definice morfému. Jestliže je ale cílem Romportlovy práce popsat tyto vztahy a vztahy mezi dvěma složkami bilaterálně chápaného znaku, není absolutně nutné přiklánět se k vyčleňování kmenů (ve smyslu Mluvnické češtiny), ani kmenotvorných přípon, dokonce ani k rozdělování tvarů na část gramatickou a lexikální (přestože Romportl, jak jsem výše ukázala, tak daleko nedošel).

Hierarchizace souvisí s vyčleňováním na základě podobnosti, paradigmatickou, tendencí po izomorfizmu jazykového systému, dedukcí, pojmenováváním, příslušností k bezprostředním konstrukcím, proto by Romportl nemusel např. problematiku kmenotvorných přípon vůbec explikovat.

1.6 Návrhy na změny

Aby Romportlův přístup zde byl metodologicky nesmíšený (bez vlastních návrhů již nastíněných, kterým se budu věnovat v kapitole 2 a 4), je minimálně potřeba jasně oddělit lexikální část a gramatické morfémy, které se spolu, respektive jejich významy, nehierarchicky konfrontují přímo. Respektive stačilo by přesně a všeobecně závazně určit, jak

---

²¹ Přestože se o tom v textu Romportl nezmiňuje, potřeba důvodná, sloužící k prozatímní představě, než přikročí k vlastní definici morfému a kritérii k tomu užitých.

poznat lexikální část, gramatické morfémy tyto požadavky splňují.

Neostré vymezení hranice lexikální části výrazové stránky, oproti zřetelné hranici stránky významové (viz. Romportl, 1970, s. 30), nemožnost obecného užití tohoto vymezení, jednak poskytují (zde již předkládám vlastní návrhy a interpretace) argumenty proti přístupu k morfémové segmentaci od výrazu. Navíc také např. u imperativu nes/nesme ukazující k nesrovnalostem v důsledném vydělování lexikální části slovního tvaru. V tomto případě totiž nelze morfému nes upřít i gramatické kategorie, je možné tedy slovní tvar rozsegmentovat po stránce významové, ale dělicí čáru po stránce výrazové nelze umístit tak, aby s tímto korespondovala. Navrhuji zde tedy, analogicky k tvaru minimálnímu a se zřetelem k těmto zjištěním, zavést jakýsi minimální plnovýznamový morfém, který, aby byla dodržena nepotřebnost hierarchizace, nebudeme nijak jinak pojmenovávat. Jde tedy o morfém náležící stejné úrovni jako ostatní vyčleněné morfémy, který, stejně jako ony, splňuje kritéria definice morfému. Tato moje invence důsledně napравuje jak již dříve zmíněnou smíšenost přístupů, ale i věcné nesrovnalosti, které mohou práci Simeona Romportla zpochybňovat. Znamenají také ospravedlnění jeho přístupu, podporují jej i přes změny, které s sebou přinášejí, viz. i kapitola 4.

1.7 Principy morfémové analýzy

Oproti Mluvnici češtiny lze u práce Simeona Romportla mluvit o konkrétní metodě morfémové analýzy. Ta se, díky „skutečnosti, že určitý výsek signifié zkoumaných jevů (tvarů) máme explicitně definován (...)“,²² (viz. Romportl, 1970, s. 35), opírá především o významovou složku slovního tvaru a „(...) postupuje ruku v ruce s definováním celé struktury vztahů mezi signifiant a signifié (na úrovni nejnižších jednotek), (...)“, (viz. tamtéž).

---

²² Rozuměj gramatickou složku slovního tvaru.

Romportl zde stanovuje univerzální zásadu, jak segmentaci provádět, tedy i definici morfému: „Dá-li se z výrazu $F = L + G^{23}$ vyčlenit jakýkoli segment, jehož odnětí nebo záměna za jakýkoli jiný segment způsobí změnu v gramatických sématech G , popř. jejich zmizení, a to při zachování významu L nebo alespoň té jeho části, která je nezávislá na odvozovacích slovtvorných morfémech, v nichž je gramatický význam realizován spojitě s významem lexikálním (držíme se předpokladu, že je kmenotvorná přípona odpovědná za část významu L^{24}), lze takový segment považovat za relativně samostatný gramatický výraz. Budeme-li z tvaru F vyčleňovat nejmenší možné takovéto segmenty, budou se tyto segmenty rovnat gramatickým morfémům. (...) výraz jen obměňuje nebo jej postupně ochuzuje, ale s podmínkou, že určité jádro zůstává za všech okolností nedotčeno.“ (viz Romportl, 1970, s. 35-36)

Jinak řečeno: „Z výše vytyčených zásad segmentace plyne, že jestliže odtrhneme z jakéhokoliv gramatického tvaru nejmenší možný segment a má-li to za následek změnu v gramatických sématech, popř. zrušení gramatického významu, nikoli však zrušení významu lexikálního (nanejvýš malou obměnu), pak takový segment představuje gramatický morfém.“ (viz Romportl, 1970, s. 41).²⁵

Pominu-li problematickou část definice, a to již dříve zmiňované nedostatečně přesné vymezení lexikální části, musím citované metodě přiznat modelační působnost. Pokud totiž zásady této metody uposlechneme, jsme, alespoň povšechně, schopni segmentaci intuitivně provést nebo si ji přestavit alespoň do té míry, že existuje taková změna na výrazové

---

²³ Gramatický tvar = část lexikální + část gramatická.

²⁴ V případě, že kmenotvorná přípona v sobě realizuje jak význam gramatický, tak lexikální, lexikální složku Romportl nereflektuje z důvodu zkoumání významů gramatických. Kmenotvornou příponu v tomto případě vidí také jako gramatický morfém. Takové případy, explikované Romportlem, kdy je kmenotvorná přípona nositelem pouze lexikálního výrazu pojednám dále v textu.

²⁵ Podobně k Romportlovu zachování lexikální části vidí Karcevskij (1974, s. 26) určení znaku k vyjadřování konkrétních situací, k čemuž je třeba, aby se znak měnil jen částečně a aby prostřednictvím statickosti takové své části zůstal identický sám se sebou.

stránce znaku, která způsobí změnu na stránce významové a naopak (aniž bychom zde chápali vztahy mezi významy dvou výrazů morfémů). Lze tedy vyvodit závěr, že gramatický morfém je jasně ohraničený vztah výrazu a významu. K důslednému provedení morfémové analýzy je nutné seznámit se s tzv. odpovědností, respektive kompetencí k vyjádření významu, kterými jsou jednotlivé již nasegmentované výrazy morfémů nadány, ale intuitivně je možné si spojit např. -l a minulý čas, -y a množné číslo spolu s ženským rodem, dokonce i to, že jestli tyto výrazy morfémů vypustíme, popř. nahradíme jinými, dojde ke změně nebo zmizení významu.

1.8 Kritika M. Komárka a návrh pravidla na přiřazování kmenotvorných přípon

Nyní, po objasnění principů, na základě kterých o části slovního tvaru lze podle Romportla mluvit jako o morfému, je již jasné, proč v některých případech lze i o kmenotvorné příponě uvažovat jako o gramatickém morfému (tak máme možnost podle něj uvažovat dokonce i o kmeni, jak dále ukážu). Ačkoliv se může zdát, jak poukazuje Komárek (viz Komárek, 2006, s. 128), že kmenotvorná přípona je u Simeona Romportla k lexikální, nebo gramatické části přiřazována vcelku nahodile, „tu ke kmeni, tu ke koncovce“,²⁶ je nasnadě

---

²⁶ Komárek, aby zvýraznil onu „neurčitost“, zmiňuje případ, kdy Romportl „(...) kmenotvornou příponu rozděljuje a jednu část přiřítá kmeni, druhou gramatické části.“, viz Komárek, 2006, s. 128 o Romportl, 1970, s. 26. Tato interpretace ale není správná, Romportl sice opravdu toto říká, ale říká také, „že se tak děje podle toho, zda a jak se v její přítomnosti, resp. nepřítomnosti mění čistě gramatický význam.“, viz tamtéž. Pokud tedy ke změně ve významové stránce dojde, znamená to, že kmenotvorná příponě nese i gramatický význam a proto s ní počítáme jako s gramatickým morfémem, je tedy součástí gramatické části tvaru. O „neurčitosti“ tudíž nelze mluvit.

Tato výtka se zdá být neoprávněná i v přihlédnutí k formulaci v Komárek, 2006, s. 103: „Konektém jakožto spojovací morfologický element může tvořit těsnější celek buď s předcházející morfologickou bází, nebo s následujícím gramatickým sufixem. V prvním případě mluvíme o tzv. kmeni, v němž má konektém funkci kmenového (kmenotvorného) konektému (kmenotvorné přípony). (...) Tvoří-li konektém těsnější celek s následujícím gramatickým sufixem, mluvíme o složených gramatických sufixech.“ Zde sice hraje roli hierarchizace, ale porovná-li tato vymezení, u Romportla jde o jasnější výklad, kdy se děje tak a kdy zase onak. A i Komárkovo vymezení lze interpretovat podobně zavádějícím způsobem. Shrňme Komárkovo uvažování

vypozorovat, přestože tak Romportl ve výkladu explicitně neučinil, pravidla, kdy se děje tak a kdy onak. Toto pravidlo, mnou vyslovené, zní: pokud kmenotvorná přípona vyjadřuje význam gramatický, třebaže spojitě s významem lexikálním, počítáme ji mezi gramatické morfémy (uvádíme ji ve schématech), přiřazujeme ji tedy ke gramatické části. V případě, že gramatický význam nevyjadřuje, připojujeme ji k části lexikální, ke kmeni.

1.9 Kmeny

Toto zjištění, že kmenotvorná přípona, která nenese gramatický význam, se tedy stává součástí kmene, má u Romportla ale dalekosáhlejší důsledky. Na rozdíl od Mluvnice češtiny, která u každého slovesa liší dva kmeny, přítomní a infinitivní (viz Mluvnice češtiny, s. 410) - a to opět na základě paradigmaticky, vyčleňuje v důsledku toho Romportl kmenů pět, nabývá kmen tedy více podob. Každé sloveso disponuje pěti různými variantami kmene. Romportla navíc zajímá, pro češtinu unikátně, závislost distribuce těchto kmenů na gramatické části. Jsou kmeny: (1) pro tvary imperativu aktiva, (2) pro tvary indikativu prezentu aktiva, (3) pro tvary s pasivním participiem, (4) pro tvary s l-ovým participiem, (5) pro tvary s infinitivem. Ve spojení s 16 systémy koncovek pak je možné dosáhnout 16 různých druhů kmenů, pro každý tvar slovesa ale nejvíce pěti (připojuje jejich výčet podle tříd, které zde pojímá ve smyslu Mluvnice češtiny), (viz Romportl, 1970, s. 28).

Je potřeba dále diskutovat kmen (1) pro tvary imperativu aktiva. Ve 2. sg. imper. act. je možné rozlišit pět různých možností zakončení. První Romportlem jmenovaná je možnost bezkoncovkového tvaru 2. sg. imper. act., kdy samotný kmen (např. nes) je schopen vyjádřit potřebné gramatické kategorie sám. Pomyslnou dělicí čáru mezi lexikální a gramatickou částí

---

o Romportlově koncepci jako neschopné odstínění od paradigmaticky systematizujícího myšlení.

tvaru lze vést pouze po stránce významové. Protože kmen vyjadřuje gramatické kategorie, je nutné ho podle definice považovat za gramatický morfém a podle toho s ním nakládat (zohledňovat ho ve schématech). Tento případ budu podrobněji rozebírat v kapitole 2.

Druhou inovací, která by mohla vyvolat spekulace, je považování distinktivního rysu za gramatický morfém. Podporu v této věci Romportl hledá u fonologie, lépe řečeno u nerespektování hierarchie jejích jednotek, když mu nezáleží na jejich úrovni. Proto na distinktivní rys nazírá stejnou optikou jako na foném, slabiku, takt a může je považovat v případě nutnosti za samostatný morfém.²⁷

Jelikož kritice v kapitole 4 (jak jsem již nastínila) podrobím jak takto chápané kmeny, tak kmenotvorné přípony, nebudu se zde podrobněji těmito problematickými body zabývat s tím, že inspirační základ, který vidím v Romportlově nazírání na gramatické morfémy a metodu jejich vyčleňování, to neovlivní.

1.10 Kompetence a odpovědnost

1.10.1 Kompetence

Podnětným zdrojem Romportlovy práce je především rozlišování kompetence a odpovědnosti morfémů za význam. Jestliže útvar je možné nazvat morfémem, musí být nadán schopností lišit význam (v analýze). V Romportlově pojetí je každý takový elementární morfém, jeho významová složka, vyjádřena šestičíslicí, které koresponduje s šesti gramatickými kategoriemi v tomto pořadí: slovesný rod, čas, způsob, osoba, číslo, gramatický rod, nabývající podle počtu možných významů těchto kategorií čísla 1-2 pro slovesný rod a číslo,

---

²⁷ Proti tomu vystupuje Komárek, který jako elementární jednotku zvukového plánu považuje foném a distinktivní rys hodnotí pouze jako vlastnost fonémů (viz Komárek, 2006, s. 111). Liší se také interpretace alternací, které Mluvnice češtiny chápe jako spoluformant, ale Romportl je v důsledku toho, že nemohou změnit význam, tedy v souladu se svou definicí morfému, nereflektuje. Nic podobného jako spolumorfém, polomorfém, jak ukážu v textu dále pro Romportla nemůže existovat.

1-3 pro čas, způsob, osobu a gramatický rod. Tyto hodnoty nazývá Romportl sématy. Ustálené pořadí dovoluje určit kategorii, hodnoty pak séma. Význam každého morfému lze tedy snadno vyjádřit šestičíslicí. Pokud se v něm objeví pomlčka, znamená to, že daný morfém kategorii nevyjadřuje. Šestičíslicí jednotlivých morfémů pak Romportl nazývá jejich kompetencí. Odstiňuje přitom veškeré vztahy mezi morfémy, což mu dovoluje určit tzv. absolutní význam morfémů, tj. všechny významy, které je morfém kompetentní vyjádřit, aniž by byl jakkoliv ovlivněn morfémem jiným. Dovoluje mu to nahlížet na morfém jako na významově zatížený i v situaci, kdy stojí sám, kontextově nepodmíněný. Ve schématu, v němž se uvádějí všechny gramatické morfémy slovního tvaru, jejich šestičíslicí významy, se může pod sebou ve sloupci, který reprezentuje ustáleným pořadím danou kategorii, objevit i více hodnot, podle toho, mají li morfémy kompetenci k jejich vyjádření. Aby bylo dosaženo reálného významu komplexního slovního tvaru, je nutné udržovat již zmiňované zfunkčněné pořadí, hodnoty jednotlivých sémat (a jejich výrazové protějšky), odpovědných za význam v rámci slovního tvaru, stojí ve schématu nejnižše. (Schéma sugeruje matematické operace prováděné pod sebou, k matematickým operacím ale nedochází, jako výsledek vždy opisujeme číslo, stojící nejbližše k podtržení hodnot vstupujících do schématu.)

1.10.2 Odpovědnost

Morfémy nestojí většinou samostatně (tak např. monomorfematický slovesný tvar imperativu nes), vstupují spolu do vztahů a teprve poté vytvářejí slovní tvary (Reálně existující slovní tvary lze spočítat pomocí variací všech možných šestičíslicí, přičemž musíme přihlídnout jen k reálně vyskytujícím se u českých sloves. Můžeme tak podle Romportla u českého slovesa utvořit 168 reálně existujících šestimístných variací, odpovídajících 168 různým možným významům). Tomuto stavu odpovídají odpovědnosti schémata,

kteřá reflektují vztahy na těchto dvou úrovních, úrovni morfémů/konstituentů a úrovni slovních tvarů/konstruktů. Odpovědnostní schéma svou vztahovou podstatou zuřuje významové kompetence jednotlivých morfémů, které se ve vzájemných interakcích ovlivňují. Reflektuje pouze ta sémata konkrétních kategorií, která na úrovni slovního tvaru morfém reálně vyjadřuje, vytrhuje z množiny všech možných jen ta, jež uplatní v šestičísli, které reprezentuje celý slovní tvar, vůči sémátům těchto kategorií, náležejícím jinému morfému. Zde já nalézám podobnost s langue-parolovou teorií. Jde tedy o podíl morfémů na gramatickém významu tvaru. Odpovědnostní schéma tedy předpokládá v rámci sloupce (kategorie) pouze jednu hodnotu podle toho, který morfém za význam komplexního tvaru nese odpovědnost (výjimku tvoří tzv. nezávislá shoda, kdy nelze jednoznačně rozhodnout, zda jeden morfém přebírá odpovědnost vůči morfému jinému. V těchto případech se ale sémata neuplatňují proti sobě, sobě na úkor, kdy jedno „vyhraje“, ale společně, vyjadřují totiž shodné významy, např. morfém jste a morfém -y v slovním tvaru malovaly jste se takto nezávisle shodují v kategorii čísla, když oba vyjadřují séma plurálu stejně silně.).

Z odpovědnostního schématu nelze vyčíst, co všechno by morfém mohl vyjadřovat, ale lze díky němu okamžitě ukázat na morfém, který je odpovědný za výslednou hodnotu v rámci daného tvaru. V součinnosti se schématem kompetenčním určíme, na úkor kterého morfému uplatnil „vítězný“ morfém svůj význam, které séma potlačil.

Výsledná šestičísli obou schémat se musí shodovat, obě vyjadřují význam komplexního slovního tvaru, přičemž na to uplatňují jiná hlediska. Kompetenční schéma kontextovou nezačleněnost, odpovědnostní schéma konkrétní realizaci, společně pak reflektují, co se děje za morfémy, „život“ za nimi, ony Romportlem zvýznamňované a významné vztahy.

2. Analýza konceptu nulového znaku ve vztahu k tzv. gramatickému významu

V předchozí kapitole jsem ukázala metodu morfémové segmentace jak u přístupu Mluvnice češtiny, tak Simeona Romportla, který se odlišuje znakovým přístupováním s vyčerpávající znalostí jak stránky výrazové, tak stránky významové.

Omezenost materiálu práce Simeona Romportla je tím zdůvodněna, oblast gramatické morfologie, tzv. gramatického významu je pro něj prozatím jediná spolehlivě probádaná oblast, ve které může všechny složky významu bezpečně identifikovat strukturní sémantickou analýzou. Romportl tedy vychází z morfémového složení každého slovního tvaru, kterému přisuzuje význam. Sféra gramatické morfologie má ale i své nevýhody, já jsem se prozatím zcela vyhnula otázce nulového znaku.

2.1 Nulový znak v koncepcích Mluvnice češtiny a Simeona Romportla

Nerealizovanou formu nesoucí význam²⁸ reflektuje ve svých paradigmatech Mluvnice češtiny. Simeon Romportl s konceptem nulového znaku zásadně nepracuje, zmiňuje sice, že v řešení záležitosti nulového znaku panuje nejednotnost (viz Romportl, 1970, s. 6), připouští možnost odůvodnění jeho zavedení např. v rámci některých paradigmat deklinace substantiv nebo v některých participiálních tvarech, ale on sám ho nereflektuje.²⁹ Naopak ho vnímá jako výsledek tendence po izomorfismu uplatňujícím se mezi homokategoriálními tvary.

---

²⁸ Ve smyslu funkce, jak se budu snažit dále dokázat.

²⁹ Což M. Komárek podrobuje kritice, viz Komárek, 2006, s. 130: „*Sporné je tak radikální vyloučení nulového morfému. Romportl se tím sbližuje spíše se školskou gramatikou (...) Vyloučit zcela z úvah o tvarech slovesa nulový morfém znamená podle našeho názoru ztížit si nebo dokonce zatarasit cestu od povrchové struktury mluvnických tvarů k jejich struktuře hloubkové a k odhalení izomorfismu mezi paradigmaty některých slovesných tvarů.*“ Jak ukáží, v Romportlově induktivním přístupu není nula myslitelná (ač Romportl polemizuje o možnosti indukování nulového morfému, viz Romportl, 1970, s. 77, s čímž nesouhlasím. Nulový morfém je dle mého názoru věci

2.2 Vertikální a horizontální paradigmatica

V článku „O aspektech typologické klasifikace českého slovesa“ (1960, s. 125) Romportl v souhlase s tím rozlišuje srovnávání morfematické struktury slovních tvarů po linii vertikální a horizontální. Mluvnice češtiny reprezentuje srovnávání vertikální, tedy uvnitř téhož paradigmatu, kdy tvary a jejich segmenty splňují již zmíněnou homokategoriálnost, avšak v sématech se úplně neshodují (vyjadřují jiné významy). Trvá se tedy pouze na stejném složení kategorií. Toto pojetí paradigmaticky vskutku sugeruje třídění a příslušnost morfémů do jednotlivých tříd, které se v rámci paradigmatu snaží dodržet ve všech případech, kde příslušný morfém chybí. Aby došlo k naplnění izomorfismu, zavádí se zde nulový morfém, na nějž se delegují významy, které ostatní realizované morfémy stejné třídy vyjadřují.³⁰

2.2.1 Funkce

Vertikální srovnávání pořádá do skupin morfémy, které mají stejnou funkci, a to ve smyslu kategorií, ale ne význam ve smyslu sémát. Zde se potvrzuje moje poznámka (viz poznámka pod čarou číslo 5) o rozšíření dvou složek znaku ještě o pojem funkce. Např. osobnostní koncovky, pokud jsou realizovány, mají funkci vyjadřovat osobu, popř. číslo, ale osobnostní koncovky v rámci své skupiny nemají stejný konkrétní význam, pochopitelně nevyjadřují stejnou osobu. V případě, že osobnostní koncovka realizována není, nemá co plnit funkci

---

dedukce). Pokud Komárek mluví o paradigmatickém izomorfismu, mluví o tendování k němu, bez zavedení nulového morfému není možné bez výhrad strukturní izomorfismus konstatovat, strukturní izomorfismus nulový znak vyžaduje ke svému naplnění. Pokud Romportl nebere strukturní izomorfismus jako východisko, není nutné přikročit k zavádění nulového znaku. Naopak je možné interpretovat tendenci po dosažení strukturního izomorfismu jako násilné přizpůsobování slovních tvarů předem daným kritériím, které samy o sobě nejsou v nich, a toto přizpůsobování slovních tvarů, které musíme činit sami, zabraňuje spatřovat jejich přirozené adaptace. Proto se mi jeví spíše zavádění nulového morfému, aby bylo dosaženo izomorfismu, školské. Navíc z textu je zřejmé, že o „radikálním vyloučení“ nelze mluvit (s čímž také nesouhlasím).

³⁰ Zde Mluvnici češtiny přisuzují operace, které neprovádí, ve smyslu Romportlova přesného významového zatížení každého morfému. Lépe řečeno funkce.

vyjadřování osoby, popř. čísla, je proto nutné zavést nulovou osobnostní koncovku. Nulové morfémy tedy stojí na místě nerealizovaného kategoriálního morfému, kategorie bez pozitivního morfému.

V příkladě paradigmatu slovního tvaru malovat³¹, kde v 1. sg. a 3. pl. „chybí“, oproti ostatním tvarům vertikálního paradigmatu, kmenotvorná přípona, a 3. sg, kde naproti tomu „chybí“ osobnostní koncovka. Proti tomuto přístupu také hovoří fakt, že v jednotlivých vertikálních paradigmatech, jak je uvádí v rámci jednotlivých tříd Mluvnice češtiny, neexistuje takové, které by skutečně bez výjimky splňovalo předpoklad strukturního izomorfismu, aniž by zavedlo nulový morfém.

Tento přístup však nereflektuje posuny ve významech, když dojde ke změně dané např. vypuštěním osobnostní koncovky, přebíráním odpovědností, vztahy mezi morfémy.

Simeon Romportl se přiklání k druhému typu pojetí paradigmatické. Horizontální srovnávání tvarů sleduje linii mezi různými paradigmaty. Vybírá tedy z různých vertikálních paradigmat odpovídající si tvary (shodující se nejen v kategoriích, ale i v sématech), které podrobuje konfrontaci. Horizontální přístup dokáže postihnout nejen kategorie (funkce vyjadřovat kategorie), kde vertikální vnímání paradigmatické končí, ale také významy a dokonce i vztahy mezi významy morfémů.

Při tomto pojetí nelze myslet jakékoliv doplňování členů tak, aby bylo dosaženo strukturního izomorfismu, takový postup není intuitivní, naopak si okamžitě všímám, že odpovídající si tvary různých vertikálních paradigmat, přestože vyjadřují tytéž gramatické významy v rámci kategorií, si neodpovídají morfemickým složením, a to ani příslušností ke stejné hierarchicky nadřazené skupině³², ani počtem.

---

³¹ Tzv. tvar reprezentativní, v rámci příslušného paradigmatu základní, viz Mluvnice češtiny, s. 259.

³² V tomto smyslu Romportl porušuje axiomatizované nedodržování hierarchizace.

Vezmeme li si např. tvary malujete a děláte, jejichž gramatické morfémy shodně vyjadřují sémata slovesného rodu činného, času přítomného, způsobu oznamovacího, osoby druhé, čísla množného, gramatického rodu nevyjádřeného, zjišťujeme, že v prvním případě jsou tyto gramatické morfémy vyčlenitelné podle definice morfému tři, v druhém případě pouze dva.

To je také v souladu s charakteristikou flektivního typu jazyka: Romportl si všímá „*souvislosti rozsahu odpovědnosti gramatických morfémů na celkovém gramatickém významu tvaru s počtem morfémů v příslušném tvaru.*“ Dodává: „*Jelikož počet gramatických sémat (...) je ve většině srovnávaných tvarů vždy stejný (rovná se zpravidla šesti)*³³, kdežto počet morfémů může být v různých tvarech různý, lze očekávat, že odpovědnost gramatických morfémů ve slovesném tvaru za celkový gramatický význam bude tím užší, čím více gramatických morfémů bude příslušný tvar obsahovat a naopak.“ (Viz Romportl, 1970, s. 13-14), nebo:

„*(...) v jazycích, kde se slovní druhy takovýmto charakteristickým znakem (rozuměj, aby každý tvar určitého slovního druhu obsahoval obligátně kombinaci sémat určitých kategorií), jako v češtině, vytváří sám tvaroslovný systém prostor pro výskyt tvarů, v nichž může z každé gramatické kategorie jedno, a to vždy určité séma být realizováno, aniž disponuje vlastním pozitivním specifickým (gramatickým) exponentem (bez ohledu na to, zda samostatné nebo spojitě s jinými gramatickými sématy).*“ (Viz Romportl, 1960, s. 127)

Pokud přidáme k slovnímu tvaru o libovolném počtu gramatických morfémů další gramatický morfém, dojde ke změně v sématech některých kategorií. Odpovědnost původních gramatických morfémů se zužuje nepřímo úměrně s přibýváním gramatických morfémů, když za změněná sémata přebírá odpovědnost nový morfém.

---

³³ Slovesný tvar vyjadřuje 4 - 6 kategorií, které jsou bez ohledu na počet gramatických morfémů obligátně zastoupeny konkrétními sématy (viz Romportl, 1970, s. 53). Imperativní tvary nevyjadřují čas, dalším nevyjádřenou kategorií může být kategorie gramatického rodu.

Již dříve konstatovaná výhoda horizontálního přístupu tkví v tom, že dokáže tyto změny v sématech jednotlivých morfémů i posunech v rámci celých kategorií sledovat. Tuto skutečnost přisuzuje Romportl tzv. implikující funkci tvaroslovného systému.

V obou případech tedy, přestože se slovní tvary liší počtem gramatických morfémů, jsou tyto schopné vyjádřit, respektive nést odpovědnost za všechny významy celého tvaru. Není tedy absolutně třeba přikročit k zavedení nulového morfému, neměl by za co odpovídat, neměl by k dispozici žádný význam, který by mohl vyjadřovat.

Zavádění nulového morfému však podle Romportla (1960, s. 128) v žádném případě není možné zaměňovat s již výše zmíněnou implikující funkcí tvaroslovného systému. V prvním případě jde o sémantický přesun, v druhém je scházející prvek dosazen na základě přítomnosti určitých morfémů homogenního paradigmatu.

Romportl za předpoklad klasifikace slovesných tvarů finitních v této práci považuje výskyt alespoň jedné dvojice tvarů heteromorfních po linii horizontální. Že takový výskyt možný je, jsem ukázala v namátkově vybraných tvarech v příkladě výše.

2.2.2 Systémový izomorfismus vs. znaková symetrie

Systémový izomorfismus tedy Romportl nevidí jako bezvýhradně platný argument pro zavádění nulového morfému, ale jako obecný předpoklad (viz Romportl, 1970, s. 7). Pokud jsou gramatické morfémy schopny vyjadřovat sémata kategorií samy o sobě tak, jak jsou výrazově realizovány, a to jsou i bez příslušnosti k jakémukoliv paradigmatu, není třeba operovat s nulovým morfémem jen z důvodu naplnění nějakého ideálního stavu přisuzovaného systému. Jestliže Komárek takové Romportlovo počínání kritizuje jako neuvědomování si propojenosti povrchové a hloubkové struktury mluvnických tvarů, jde jen o neuvědomování si propojenosti struktur

jiných, ke kterým naopak zavádění nulového znaku z důvodů, které jsem uvedla výše, „zatarasuje cestu“. Přiznáme-li platnost Komárkově alternativě, nereflektujeme obecnou tendenci jazyka po symetrii mezi výrazovou a významovou stránkou morfémů, kterou morfémy jako znaky musí naplňovat. Z tohoto předpokladu navíc vychází i pojetí Mluvnice češtiny,³⁴ přičemž se můžu podle Romportla, 1960, s. 126 (reformuluji pro Mluvnici češtiny) ptát, zda by nebylo náležité přiznat samostatný nulový exponent každé z chybějících kategorií a spatřovat v nich tudíž významové složky každého ze samostatných nulových morfémů. Ale znakový vztah výrazu a významu není jen vztahem vzájemné implikace, kdy jednomu výrazu odpovídá jeden význam, flexivní jazyky (a sama podstata znakovosti, polysémie) dovoluje delegovat na jeden výraz více významů, proto je nutné zkoumat v rámci morfologie jak vztah mezi výrazem a významem, ale také mezi významy. Zavádění nulových morfémů je v tomto případě jaksí v rozporu.

To je možné podepřít teorií tzv. asymetrického dualismu (viz Karcevskij, 1974). Asymetrický dualismus je pro jazyk přirozený, nemůžeme myslet jazyk jako takový znakový systém, v němž by měl znak pouze jeden význam, a nelze myslet ani takový jazyk, jehož znaky by označovaly pouze konkrétní situace. Není myslitelné mít pro každý jev vlastní znak. Karcevskij znaky vidí jako asymetrické, označující a označované jsou přitom neustále v narušované rovnováze, díky čemuž se může jazykový systém vyvíjet. Představa nulového znaku ale tuto přirozenost ruší, zavádění nulového znaku místo foneticky nerealizovaných forem je asymetrickému dualismu procesem protikladným. Skalička (2004, s. 99) v souhlase s tím přisuzuje právě asymetrickému dualismu možnost, že jeden morfém vyjadřuje více sémát.

---

³⁴ O problematice nenaplňování tohoto předpokladu v případě vyčleňování kmenotvorné přípony jako konektému viz dále v textu.

2.2.3 Zdánlivá protichůdnost přístupů Mluvnice češtiny a Simeona Romportla

Jakkoliv by se přístupy horizontálního a vertikálního srovnávání mohly zdát protichůdné, stále jde o srovnávání paradigmatické, ať už v klasickém slova smyslu, nebo v inovativním Romportlově, což se projevuje v článku O aspektech typologické klasifikace českého slovesa (1960, s. 125, kde Romportl ještě počítá s hierarchií morfémů) v rámci načrtnutí myslitelných koncepcí morfémové segmentace a morfémové interpretace na příkladu 3. sg. a 2. pl. slovesa nést. Romportlova segmentace se zde ze všech dalších sedmi možných segmentací přibližuje nejvíc právě té, kterou by prováděla Mluvnice češtiny, a to v nazírání na kmenotvornou příponu jako na gramatický morfém. Pro možnost segmentace bez nulového morfému za osobnostní koncovku v 3. sg mluví mimo jiné již zmíněná implikující funkce tvaroslovného systému.

2.3 Kmen

Dalším případem, kdy Mluvnice češtiny nulový morfém zavádí, je nulový imperativní morfém jako základní varianta realizovaných imperativních morfémů -i a -ě/-e, na základě jejichž existence byla instalována. (viz Mluvnice češtiny, s. 417). Vezmeme-li např. tvar 2. sg imperativu slovesa nést - nes, musíme při induktivním přístupu konstatovat, že jde o tvar monomorfematický, zastoupený navíc pouze kmenem, o němž víme, že vyjadřuje lexikální význam. Ovšem my z tohoto tvaru umíme určit všechna sémata relevantních kategorií i bez povědomí o možnosti existence nulového znaku. Tyto kategorie musí být totiž v tvaru zastoupeny obligátně konkrétními sématy bez ohledu na počet gramatických morfémů v tvaru (Romportl, 1970, s. 53). Pokud je tvar tvořen pouze jedním gramatickým morfémem, musí tento nést odpovědnost za všechny kategorie. Kmen v tomto případě označuje spojitě s významem lexikálním i všechny významy gramatické, proto musíme kmen považovat za gramatický morfém a uvádět ho ve schématech. Budu v kapitole 4

navrhovat pro tyto případy označení plnovýznamový morfém. Pokud ke kmeni přidáme další morfém, např. -me, přebírá tento morfém (proto je vyčleněn jako morfém) odpovědnost za významy, které nesl sám původní morfém.

Pro nutnost delegace gramatických významů na kmen v případě jednomorfémových tvarů 2. sg imperativu, např. nes, mluví mimo jiné jejich citoslovečný původ apelu, který má tendenci odmítat samostatný specifický imperativní morfém (nulový - usuzujeme po linii horizontální, ale i vertikální) a který implikuje nejen séma imperativu, ale i osoby (viz Romportl, 1960, s. 131). Ostatní důvody pro nezavádění nulového znaku viz tamtéž.

2.4 Argument znakem

Sporná je také otázka kmenotvorné přípony, a to ať v přístupu Mluvnice češtiny, která v případě hodnocení kmenotvorné přípony jako konektému, plnicího jakousi služebnou funkci spojovat dva základní celky segmentace, nedodrhuje předpoklad znakovosti, tak i u Simeona Romportla, u nějž považují za nešťastné řešení v rámci jinak fungující koncepce samotné vyčleňování a pojmenovávání kmenotvorné přípony (což posléze znedůvěryhodňuje dvojí možnost nakládání s ní, buď přimykání ke kmeni, nebo považování jí za gramatický morfém). Pokud kmenotvorná přípona u Romportla nemá význam, připojujeme ji ke kmeni, nemůžeme myslet morfém, který není znakem, pokud význam má, je považován za gramatický morfém. Nepotřebnost vyčleňování takto nejednotně se chovajícího segmentu je nasnadě.

Mluvnice češtiny na již zmíněném porušení základního předpokladu znakovosti, mylném východisku, staví paradigmatickou nezbytnost zavedení nulového znaku tam, kde kmenotvorná přípona chybí. Pokud není naplněna podstata znaku, tedy přítomnost obou jeho složek, nelze takto vyčleněnou část slovního tvaru v podstatě vůbec považovat za znak. Jestliže tedy kmenotvorná přípona plní pouze spojovací funkci, což není

ani vyjádření gramatické kategorie, jak jsem funkci chápala výš v textu, natož sématu, není gramatickým morfémem a nelze za její nepřítomnost ve slovním tvaru nasazovat nulový morfém, pokud zde pro vysvětlení dovolím myslet jeho zavedení. V Teoretických základech synchronní mluvnice se mluví o konektivní kmenotvorné příponě jako o tzv. semimorfému. Už potřeba zavedení podobné jednotky ukazuje k nespolehlivosti takového popisu, navíc i v případě, kdy kmenotvorná přípona nějakou funkci má (ne význam), je to funkce „v jiné paradigmatické souvislosti“³⁵.

2.5 Argument kompetencí a odpovědností

V neprospěch zavádění nulového morfému svědčí i Romportlova teorie o kompetenci a odpovědnosti morfémů vyjadřovat významy. Pokud uznáme morfém za nejmenší znakovou jednotku³⁶ a přijmeme základní předpoklad znakovosti, tedy promítání významové stránky do výrazu znaku, a přihlédneme k možnosti polysémie a homonymie jazykového systému, lze v souvislosti s langue-parolovou teorií³⁷, vztahy mezi morfémy, které omezují jejich obecný kontextově nepodmíněný význam, jak jsem se tomu věnovala v 1. kapitole, argumentovat v tomto duchu proti potřebě nulového znaku v tvaroslovném systému. Pokud morfém nemá obecný význam, kompetenci k vyjadřování nějakých významů, nemůže mít ani význam kontextově zúžený, nemůže mít odpovědnost za význam v rámci celého tvaru. Nulový morfém nemá obecný význam, je konkrétním zástupcem až na místě, kde ve vertikálně chápaném paradigmatu chybí morfém oproti jiným realizovaným morfémům té skupiny. Nulový morfém nelze zachytit v Romportlových schématech,

---

³⁵ Což naopak podporuje chápání funkce morfému tak, jak jsem se vyjádřila výš v textu.

³⁶ Lze polemizovat o obecném chápání fonému jako jednotce schopné měnit význam, což by odpovídalo definici morfému, mj. Romportl chápe v jednom případě distinktivní rys jako gramatický morfém.

³⁷ I podle Ballyho (viz Novák, 1959) je nulový znak součástí langue (vertikální paradigmatica), ne parole, což odpovídá mým následujícím závěrům, které ale, v duchu Romportlovy horizontální paradigmaticky a induktivnímu přístupu k jazyku, odmítají nulový znak vždy.

v kompetenčním mu není možné připsat kompetenci k vyjadřování významů ve všech případech jeho distribuce, v odpovědnostním, při dodržení induktivního přístupu horizontální paradigmaticky, současně s implikující funkcí tvaroslovného systému, není s čím porovnávat, takto viděný slovní tvar dokáže svá sémata určovat sám, identifikujeme jeho významy i bez nulového morfému, na nějž bychom mohli cokoliv delegovat.³⁸ Nulový znak není pro mě systémový³⁹, nepředpokládám jeho aplikaci v různých vztazích, proto nemůže být ani konkrétně realizovaný, vytržený konkrétní aplikací z těchto vztahů.

2.6 Nulové séma

Zdání protichůdnosti „nulových“ operací na výrazové stránce znaku navozuje zavedení pojmu nulové séma.⁴⁰ Tak však Romportl pouze označuje situaci, kdy gramatický morfém (imperativ nevyjadřuje kategorii času), respektive gramatické morfémy, poněvadž se tak stává většinou v případě gramatického rodu, kdy se uplatňuje tzv. nezávislá shoda, nejsou schopny odpovídat za vyjádření významu v rámci své gramatické kategorie. Nulové séma jako pojem svádí k interpretaci ve smyslu nulového morfému, výrazu, jakožto gramatického morfému, který nesplňuje požadavky znakovosti z důvodu nepřítomnosti

---

³⁸ G. F. Meier se v monografii *Das Zéro-Problem in der Linguistik* (s. 54) podobně, přestože s rozdílnými dílčími (studie v konečném závěru existenci nulového znaku popírá) závěry, zabývá otázkou významu nulového znaku. Tomu přisuzuje univerzální platnost. Lze podle Meiera nulový znak přidávat kamkoliv a doplnit tak význam komplexního znaku. Nulový znak tedy může obecně vyjádřit různé významy, v konkrétním užití ale vyjadřuje pouze jediný význam, který určuje celé jeho paradigma. Toto vymezení ale nekoresponduje s Meierovým čistě syntagmaticky chápaným jazykem (nereflektuje jeho jakýkoliv systémový charakter), jeho utvářením, ani s mými závěry, díky nimž nemůžeme myslet obecný nulový znak konstituovaný na základě konkrétních nulových znaků v rámci vertikálně pojatých paradigm.

S Meierem nesouhlasím také v pojetí znaku, které se v jeho definici chce přiblížit fonologické jazykové rovině. Jako nevědecké hodnotím také časté argumenty „lingvisticky neškolenými mluvčími“. Dalším problémem této práce jsou, jak si všiml Hrabě (1963, s. 120–130) nesrovnalosti v použití matematických operací, respektive chybné nakládání s nulou ve zlomku a se zlomky vůbec.

³⁹ Mluvnice češtiny naopak nulový znak k naplnění systémovosti potřebuje, foneticky nerealizovaný znak má kvůli vertikálnímu pojetí paradigmaticky, paradigmatických vztahů, určitý význam.

⁴⁰ Takto nulové séma interpretuje Komárek (2006, s. 127).

složky významové. Tato interpretace by však nebyla správná. Romportlova kritéria nutná k vyčlenění gramatického morfému by takový stav přirozeně nedovolovala. Není možné myslet takový morfém, který nedisponuje významem a je schopný změny ve významové stránce celého slovního tvaru slovesa.

Jde tedy pouze o jakýsi zástupný symbol, který Romportl používá u významového šestičíslicí komplexního tvaru, jestliže jeho morfémy konkrétně nevyjadřují nějakou kategorii, nejde o nulový význam, tedy porušení znakovosti, v pravém slova smyslu - na úrovni morfémů v případě, že morfém v rámci kategorie význam neuplatňuje, píše Romportl ve schématech pomlčku, pokud je pomlčka v této kategorii u všech gramatických morfémů příslušného tvaru, musí konstatovat významovou nevyjádřenost této kategorie. Morfémy ale uplatňují svá sémata prostřednictvím ostatních kategorií, proto jsou považovány za znaky, mají totiž své významy vyjádřené v jiných kategoriích. Romportl symbol nuly zvolil možná nešťastně vzhledem k možným nesprávným interpretacím, nabízející se řešení použití symbolu pomlčky i v rámci komplexního tvaru slovesa není dovoleno z důvodu kontrolního.

3. Analýza hodnocení popisu slovnědruhové kategorie slovesa v pojetí Mluvnicka češtiny a Simeona Romportla s ohledem na koncept nulového znaku

V předchozích kapitolách jsem se snažila obsáhnout relevantní informace z obou konceptů popisu jazyka, především vyzdvihnout opomíjený Romportlův, který přináší mnohé podnětné myšlenky a postupy, a kriticky zhodnotit všeobecnost jejich použití, ne/dodržování stanovených předpokladů, vyskytující se kontradikce, s nástinem vlastních návrhů na úpravu.

Cílem následující kapitoly bude shrnout tyto poznatky a stanovit, která z koncepcí je schopná lépe a elegantněji postihnout systémovost jazyka i jeho realitu.

3.1 Znakovost jako východisko

„Funkční závislost znaků a významu je ovšem ústředním tématem teoretické lingvistiky a proto by základní lingvistická terminologie měla vycházet z koncepce znakovosti jazyka.“ (Romportl, 1962, s. 84) Oba popisy slovnědruhové kategorie slovesa vycházejí z předpokladu jazyka jako systému znaků. Jen jedna tento předpoklad však důsledně dodržuje ve smyslu konkrétních sémat a jejich promítání se do výrazové složky znaku. Proto považuji Romportlův popis jazyka za výstižnější. Mluvnicka češtiny sice o znakovosti jazyka mluví také, Romportl však ve své práci dokázal způsobilost reálně představitelného popisu splňovat tyto základní premisy.

3.2 Nulový morfém

Důsledně popisná vertikálně pojímaná paradigmatica Mluvnicka češtiny se dopouští chyby, když v rozporu s definicí znaku zavádí nulové morfémy, na které deleguje významy, za něž odpovídají v paradigmatu příslušné realizované morfémy. Není možné myslet znak, který nesplňuje kritéria znakovosti. Již v této chvíli lze paradigmata, jak je uvádí Mluvnicka češtiny

v rámci jednotlivých tříd, hodnotit jako chybná, když z pravdivého předpokladu vyvozuje nepravdivý závěr.

3.3 Kmenotvorná přípona

V neshodě s dvousložkovou strukturou znaku je i vyčleňování kmenotvorné přípony mylně sugerující oprávněnost k zavedení nulového znaku, jenž může mít funkci konektivní, služebnou. Tato situace naopak jako morfém, znakovou jednotku, hodnotí takovou část slovního tvaru, která nedisponuje významovou stránkou znaku. Takový přístup potom nutí zavádět „semimorfém“, což dokládá jeho nevěrohodnost v otázce všeobecné platnosti. Dosazovat za takový nerealizovaný „semimorfém“ nulový morfém posuzují jako dvojitý lapsus.

I v koncepci Simeona Romportla překvapivě nacházím zdánlivě mlhavý pojem kmenotvorné přípony. Romportl však ve shodě s definicí znaku kmenotvornou příponu jako gramatický morfém vyčleňuje pouze v případě, že předpoklad znakovosti naplněn byl, tedy když kmenotvorná přípona odpovídá za některá sémata v komplexním tvaru slovesa. Pokud se tak nestane, přiřazuje ji ke kmeni, důsledkem čehož je existence více variant kmenů. Kritice tedy podrobuji pojmenovávání takové části zavádějícím způsobem.

3.4 Dělení, jednotky, hierarchizace

Oba přístupy dělí slovní tvar na kmen a další blíže specifikovanou část (Mluvnice češtiny zavádí samozřejmě i dělení jiné), přičemž Mluvnice češtiny explikuje hierarchickou nadřazenost těchto částí.

Problematicky se jeví i stanovení základní jednotky morfolgie, u Mluvnice češtiny morfém zastřešuje nadřazená jednotka a další již zmíněné nadřazené části.

Přestože Romportl tvrdí nedodržování hierarchizace a důsledné konfrontování morfémů na stejné, nejnižší možné úrovni, sahá však také po dělení na kmen, reprezentující lexikální význam, gramatické morfémy, odpovědné za vyjadřování

gramatických významů a již zmíněné zavádějící vyčleňování kmenotvorné přípony v případě, že má gramatický význam. Nelze zde o hierarchicky nadřazených složkách mluvit zcela, jde spíše o jakési hierarchicky nadřazené jádro, které nesmí být změněno a rádo by na stejné úrovni vystupující gramatické morfémy. Toto dělení však dále, po stanovení definice morfému, zavedení implikující funkce tvaroslovného systému, nefunguje. Lze u něj totiž myslet takový kmen, monomorfematický slovní tvar, který je odpovědný za všechna sémata a musí se tedy reflektovat jako gramatický morfém, přičemž je u něj nutné odstínit význam lexikální.

Tuto smíšenost postupů u Romportla přičítám neschopnosti oprostit se od klasicky zavedených modelů, prostřednictvím nichž se snaží uvést v život nové nahlížení na jazyk a jeho modelování.

3.5 Směšování morfémové segmentace a slovotvorné analýzy

Zmíněné způsoby dělení však ve shodě s Dokulilem (1958, s. 160) nepovažují za ryzí morfémovou analýzu. Také souhlasím se Slavíčkovou (1962), která považuje morfémovou analýzu za zkoumání vnitřní struktury slov, která jako komplexní útvary jsou složena z opakovatelných a kombinovatelných morfémů. Simeon Romportl by zašel dál. Dokulil se snažil objasnit rozdíly v metodice morfémové analýzy, která bývá často směšována s analýzou slovotvornou, nebo zaměněna za čistě formální rozdělení slov. Zatímco morfémová analýza segmentuje slova do různě dlouhých morfémů, slovotvorná analýza dělí slova bez ohledu na počet morfémů na dva členy, slovotvorný kmen a slovotvorný formant. To, že v práci Dokulil morfém pro mě nepřijatelně definuje jako jednotku, která má přímý nebo nepřímý vztah k významu, je věc jiná.

Domnívám se, že tyto rozdíly ukazují na nedostatky u obou koncepcí, z nichž vážnější důsledky mají ty, které se objevují v Mluvnici češtiny. Jak jinak lze znakově zacházet s jazykem na rovině morfologické, než stanovením si jasného

pravidla, jak poznat morfém a posléze ho podrobovat analýze. Pokud Mluvnice češtiny dělí slovní tvar bez toho, aniž by si všímala, kolik výrazově obsahuje morfémů, protože když ty výrazově realizovány nejsou, může sáhnout po nulovém morfému a strukturu doplnit zpětně, není pro mě přijatelné její popis hodnotit jako reprezentativní a platný.

3.6 Další rozdíly

Simeon Romportl ve své práci řeší systémové záležitosti jazyka, na omezeném materiálu třídy slovesných tvarů určitých od sloves nedokonavých, jež je kromě toho omezen na oblast spisovné češtiny, dokázal úctyhodně důsledným způsobem postihnout prostřednictvím modelových tvarů a morfémů jejich všechny možné realizace. V práci se objevuje nástin možného přesahu k mluvenosti v rámci argumentu mluvenou variantou, proč určitý segment vyčleňovat jako gramatický morfém (podobně vyčerpávající ráz má i další argumentace, využívá k ní poznatků diachronní lingvistiky a metody historicko-srovnávací, znalosti cizích jazyků, jejich typologie a dalších, přičemž vyčleňování morfémů je vždy podepřeno nejedním argumentem).

V Romportlově práci tedy nenajdeme územně nebo sociálně ovlivněné tvary, jejichž přítomností se vyznačuje diferencovaný jazykový systém, ve svých schématech neřeší jmenné tvary slovesa, přechodníky, přesto ale jako lepší osobně hodnotím jeho přístup k tvarům v komplexu tak, jak výrazově existují, tedy současnou analýzu všech složek analytického tvaru slovesa. Přitom ale Romportl dokáže nazírat na každý morfém zvlášť, určovat jeho chování v různých distribucích i bezkontextově, zabývat se vztahy mezi jeho sématy. Mluvnice češtiny není schopna takového přiblížení, celek podrobuje deduktivně (vertikálně) přistupované segmentaci s přihlédnutím k možnosti nulového znaku.

Oproti Mluvnici češtiny tedy Romportl reflektuje důležitost vztahů mezi morfémy, jejich složkami a v rámci

těchto složek jejich hybnou sílu morfologie a nejen morfologie. Mluvnice češtiny slovo jako důsledek vztahů mezi jeho složkami/morfémy nevidí.

Obě koncepce se také liší co do přiznávání významů. Zatímco Romportl morfémům přiznává v rámci kompetenčního schématu ty nejobecnější významy, z nichž poté do odpovědnostního schématu a významu komplexního tvaru vstupují jen některé, Mluvnice češtiny v tomto smyslu připouští jen nejužší možné významy, které demonstruje prostřednictvím pojmenování morfémů (např. osobnostní koncovka), většinou se však spokojuje s vymezením rozsahu funkcí vyjadřovat kategorii. Výraz a význam znaku nepropojuje, už oddělením funkčního a formálního tvarosloví říká, co kam patří.

Další rozdíl vidím v nazírání na význam, Mluvnice češtiny ho vidí v rámci objektivní reality, tedy celkem neuchopitelného neohraničeného území. Romportl si naopak libuje ve vymezení významu jako významu gramatického (také zprostředkovaně, konstrukčně odkazuje k objektivní realitě), který jako jediný lze bezpečně popsat, a proto je možné důsledně provádět analýzu gramatických morfémů.

Jako intuitivnější a sekundárně i uživatelsky schůdnější posuzují induktivní metodu, ad concretum, práci s jazykovým materiálem u Simeona Romportla. Je myslitelné vzít jakýkoliv tvar slovesa a začít ho analyzovat podle dodaných kritérií, které u Mluvnice češtiny postrádám. Pravidla byla stanovena postupně v průběhu analýzy, již je možné v práci reálně sledovat. Proto také Romportl nemusí stanovovat vzorová slova, na nichž Mluvnice češtiny paradigmaticky popisuje jednotlivé morfémy, ale využívá možnosti daleko konkrétněji vypsát modelové morfémy, což snižuje nutnost vertikálně vázané abstrakce na nejnižší možnou míru.

4. Analogie u ostatních slovních druhů, rovin a další výhledy

4.1 Inspirace pro příští práci

V práci Struktura gramatické složky slovesných tvarů určitých v češtině měl Simeon Romportl mnohem dalekosáhlejší cíle, než pouze dokázat složitost vztahů nejen mezi dvěma částmi bilaterálně chápaného znaku, ale také vztahů mezi složkami významu jednotlivých znaků. Podařilo se mu zmíněnou induktivní metodou dojít do stavu, kdy známe koncové postavení každého morfému ve stromu, kompetenci každého morfému a kontextověhierarchické ukazatele určitého sématu každého morfému (což jsou dva atributy: role, která nám říká, jestli dané séma svému protějšku ustupuje, nebo se alternativě uplatňuje, a druhý atribut určuje morfém, do jehož kompetence spadá séma, jež je s daným sématem v korelaci, viz Romportl, 1970, s. 124). Pokud tyto informace jsou dostupné, podaří se už určit strukturu kteréhokoliv tvaru. Romportl tedy sestavil typologii vztahů mezi výrazovými a významovými složkami komplexních znaků. Pro mě však největší inspirace tkví právě ve vztahovém nakládání se znaky a jeho složkami, v principech morfémové segmentace a vyčleňování morfémů na základě těchto vztahů. V možnosti vidět modelování jazyka jako přísně metodologicky důsledný, dynamický proces.

Simeon Romportl se svou prací ocitá na půli cesty mezi krajními body, deskripcí Mluvnice češtiny a jiným, pro mě z mnoha důvodů ideálním popisem jazyka, samozřejmě pokud předpoklady jím stanovené přijmeme za vlastní. Neumí se však ještě úplně vymanit z klasického přístupu, pojmenovávání a zařazování sobě podobných k sobě podobným. Nedodržuje všude své stanovené předpoklady, jde však vždy o předpoklady v jistém směru dílčí, které nezpůsobí chyby ve schématech, u nichž si umím, jak jsem dokázala, představit způsob nápravy v duchu Romportlovy koncepce, např. hierarchizace. Neumí ještě vidět možnosti jiného dělení slovního tvaru než na část

lexikální a gramatickou. Ale jeho práce představuje jasnou pobídku k následování již předpřipraveného fungujícího „živého“ popisu jazyka.

4.2 Vlastní návrhy

Navrhuji proto bez výjimky upustit od zavádějícího vyčleňování kmenotvorné přípony, v souladu s tím důsledně dodržovat princip hierarchicky shodné příslušnosti morfémů na nejzákladnější možné úrovni podle Romportlovy definice morfémů. Morfémy doporučuji nepojmenovávat tak, aby docházelo k možnosti desinterpretace této příslušnosti k hierarchicky totožné úrovni. Jak Romportl v práci dokázal, je možné myslet takový kmen, který je kromě lexikálního významu spojitě nositelem i významu gramatického. Pro takový případ navrhuji pojem plnovýznamový morfém, Romportlovo „jaderné“ chápání kmene se tomu blíží, a v souvislosti s tím zavrhuji i vyčleňování kmene jako „jiného druhu“ morfému. Přístupování ke všem složkám komplexního tvaru bez výjimky se stejnými kritérii shledávám jako jediné možné řešení i ve smyslu analogie s ostatními rovinami jazyka.^{41, 42}

4.3 Analogie u dalších rovin jazyka

Nelze tedy nevidět podobnost takto pojímaných morfémů s jednotkami dalších rovin jazyka, které sice nemají takto důsledně vypracované, kategorizované významové složky, to ale není důvodem k zavržení této vysoce metodologicky přesné možnosti, jak modelovat jazyk. I na těchto rovinách platí znakové vztahy a vztahy v rámci těchto vztahů Romportlem prokázané. Jednotky ostatních rovin také disponují bezkontextovou širší kompetencí, i ony nestávají samy, ale vstupují do vztahů s dalšími stejnorovinnými jednotkami, a tyto vztahy je vytrhují z jejich všeobecných významů a zužují je pouze na takový, za který v komplexu skutečně odpovídají.

---

⁴¹ Snad i ve shodě s Dokulilem.

⁴² Pokud axiomatizují rovinové modelování jazyka, kategorizaci významů a dalších specifik pojetí Simeona Romportla.

I argumenty proti zavádění nesystémového nulového znaku do systému popisu jazyka jsou platné pro tyto další roviny, plány jazyka.

Nadto Romportlův přístup podle všeho plně vyhovuje dalšímu lexikostatistickému nakládání s textem, např. možnosti korektního testování Menzerath-Altmanova zákona, a je tedy výhodný i z hlediska mezioborové spolupráce lingvistiky a matematiky.

4.4 Výhledy

Ve své další práci se proto zaměřím na možnosti aplikace upravené Romportlové metody na ostatní slovní druhy a další roviny jazyka tak, aby bylo možné provést segmentaci textu a v součinnosti s kolegy podrobit takto nasegmentovaný text lexikostatistické analýze ve smyslu ne/projevování se Menzerath-Altmanova zákona.

Závěr

Cíle této práce byly tři. Domnívám se, že všechny se podařilo naplnit tak, aby reflektovaly hlavní otázku této práce: ne/zbytnost zavedení nulového znaku do popisu jazyka. Rehabilitace Simeona Romportla se uskutečnila jak prostřednictvím komparace přístupů Mluvnické, 2. Tvarosloví s monografií Struktura gramatické složky slovesných tvarů v češtině, z nichž jako komplexnější, modelačně úspěšnější vyšel pro mě popis Simeona Romportla, tak i prostřednictvím pokusu o re/formulaci pravidel, kterými by se měl popis jazyka řídit. Ten se nese v duchu této Romportlovy práce. V ní, což jsem také argumentačně podpořila, spatřuji východisko, jak lépe modelovat jazyk nejen v rámci jeho morfologické roviny (pokud myslím rovinový model jazyka).

Na základě stanovení kritérií potřebných k procesu morfémové segmentace/definování morfémů, se mi podařilo zodpovědět otázku ne/zbytnosti zavedení nulového znaku. Prokázaným závěrem je, že nulový znak k popisu jazyka nejen nezbytný není, ale v popisu, jak jej vidím ve shodě s Romportlem já, je navíc i nežádoucím a chybným výsledkem dedukce na základě vertikálně pojímaného chápání paradigmaticky Mluvnické češtiny. Ta dle mého soudu nesplňuje základní předpoklad své práce, znakový charakter jazyka. Musím tedy, jak udává zadání práce, konstatovat nenalezení nulového znaku.

Literatura

Daneš, F. - Komárek, M. a kol. (1975): Teoretické základy synchronní mluvnice spisovné češtiny. Slovo a slovesnost, 36, s. 18-46.

Dokulil, M. (1958): K otázce morfologických protikladů. Slovo a slovesnost, 19, s. 81-100.

Dokulil, M. (1958): K základním otázkám tvoření slov, sb. O vědeckém poznání soudobých jazyků. Praha, s. 154-169.

Dokulil, M. (1968): Dialektika výrazu a významu v morfologické struktuře slova v slovanských jazycích. Čs. Přednášky pro VI. mezinár. Sjezd slavistů. Praha, s. 17-26.

Hrabě, V. (1963): Existuje nulový znak? Slovo a slovesnost, 24, s. 128-132.

Horálek, K. (1975): Sémantika a gramatika. Slovo a slovesnost, 36, s. 81-83.

Karcevskij, S. (1974): Asymetrický dualismus lingvistického znaku. In: Machová, S. - Sgall, P.: Principy strukturní syntaxe I. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, s. 26-30.

Karlík, P. - Nekula, M. - Pleskalová, J. (2002): Encyklopedický slovník češtiny. Praha.

Komárek, M. - Kořenský, J. - Petr, J. - Veselková, J. (eds.) (1986): Mluvnice češtiny, 2. Tvarosloví. Praha: Academia.

Komárek, M. (2006): Příspěvky k české morfologii. Olomouc: Periplum.

Meier, F., G. (1961): Das Zero-Problem in der Linguistik. Berlin: Akademie-Verlag.

Novák, P. (1959): K otázce obecného významu gramatických jednotek. Slovo a slovesnost, 20, s. 81-88.

Romportl, S. (1960): O aspektech typologické klasifikace českého slovesa. Slovo a slovesnost, 30, s. 125-137.

Romportl, S. (1962): Automatické šifrování a dešifrace gramatických příznaků českého slovesa. Sborník prací Vysokého učení technického v Brně. 1. číslo. Brno.

Romportl, S. (1962): O systému českého slovesa z hlediska aplikované a teor. lingvistiky. Sborník prací filosofické fakulty brněnské university. A 11/10, s. 73-90.

Romportl, S. (1978): Kategorie vztahu v jazyce a jazykovědě. Slovo a slovesnost, 39, s. 210-214.

Romportl, S. (1969): Syntagmatické vztahy v plánu signifié. Sborník prací filosofické fakulty brněnské university. A 18/17, s. 41-45.

Romportl, S. (1970): Struktura gramatické složky slovesných tvarů určitých v češtině. Praha: Academia.

Saussure, F. de (1996): Kurs obecné lingvistiky. Praha: Academia.

Skalička, V. (2004): Souborné dílo I. Praha: Karolinum.

Slavičková, E. (1962): Metoda morfémové analýzy založená na aplikaci teorie pravděpodobnosti, Slovo a slovesnost, 23, s.91-104.

Slavičková, E. (1975): Retrográdní morfemický slovník češtiny. Praha: Academia.

Trnka, B. (1948): Jazykozpyt a myšlenková struktura doby. Slovo a slovesnost, 10, s. 73-80.

Resumé

Předkládaná bakalářská diplomová práce Hledání nulového znaku ve dvou konceptech popisu gramatického systému českého slovesa se snaží na základě komparace (v menší míře) a především kritiky koncepcí Simeona Romportla v monografii Struktura gramatické složky slovesných tvarů určitých v češtině a Mluvnice češtiny postihnout především ne/adekvátnost zavádění nulového znaku do popisu jazyka. K tomu je však zapotřebí rozhodnout o tom, který z analyzovaných popisů jazyka bezrozporněji vychází z vlastních, předem stanovených předpokladů. Následně se práce pokouší se o re/formulaci kritérií popisu jazyka, který bude schopen co nejelegantněji uchopit jazykovou realitu.

The offered thesis The Searching for a Zero Signe in Two Descriptions of Grammatical System of Czech Verb try uncover by the basis of comparasion and critique (primarily) of two conceptions non/adequacy of installation zero signe in description of language. For this attempt is necessary decide which of analyzed descriptions of language is without contradictions. The work tries formulate elegant description of morphological system of czech verb.